

Валерій Олексійович ФІЛІМОНІХІН,
учений секретар Національного
історико-меморіального заповідника
«Биківнянські могили»
(Київ, Україна)
<https://orcid.org/0000-0002-0385-4744>
valivaf@gmail.com

БІОГРАФІЧНИЙ НАРИС РОДИНИ МУКАЛОВИХ КРІЗЬ ПРИЗМУ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ ОГПУ – НКВД ¹

Мета роботи. Життя і діяльність київських юристів та їхніх родин у перші роки існування більшовицького режиму досі малодосліджені. Особливо це стосується їх активної участі в боротьбі проти режиму в 1918–1920-х рр. Мета роботи — спроба реконструювати життєвий шлях юристів, представників київської родини Мукалових на підставі аналізу кримінальних справ, сфабрикованих проти них органами ОГПУ–НКВД у 1927 та 1938 рр., а також інших архівних джерел, мемуарів і спогадів сучасників, праць істориків. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, а також на загальноісторичних методах: біографічному, хронологічному, ретроспективному, просопографічному, проблемно-тематичному. **Наукова новизна** полягає в запровадженні в обіг раніше невідомих та маловідомих біографічних подробиць життя юристів із київської родини Мукалових на основі віднайдених історичних джерел. Основними джерелами, які є науково цінними для з'ясування біографічних відомостей київських юристів Мукалових, є архівно-кримінальні справи братів Олексія і Георгія Мукалових, матеріали зарубіжних архівів, мемуари та спогади сучасників, праці вітчизняних і зарубіжних істориків. **Висновки.** Для відновлення сторінок життєвого шляху й діяльності київських юристів у 1920–1930-х роках особливе значення мають матеріали архівно-кримінальних справ. Знищення органами НКВД особистого архіву Олексія Мукалова, спалення особової справи київського за-

---

¹ На прохання автора абрєвіатури репресивних органів не перекладено українською мовою, оскільки ці заклади створено не в Україні — вони були філіями московських: КГБ, ЧК, ПУ, НКВД.

хисника, нищення архівних документів Юрбюро та Юрсектора РНК УРСР у липні 1941 р, яке увійшло в новітню історію під назвою «архівовид», та відсутність інформації про членів його родини потребують розширення кола пошуку біографічних джерел в архівах, мемуарах і спогадах сучасників, дослідженнях істориків. Віднайдені матеріали дали змогу не тільки відтворити невідомі сторінки біографій київських юристів Мукалових, а й показати їх активну боротьбу проти більшовицького режиму.

Ключові слова: біографія, брати Мукалови, юрист, захисник, НКВД, родина, ОГПУ, «Трест».

Олексій Миколайович Мукалов, київський адвокат із дореволюційним досвідом роботи, присяжний повірений, захисник, член Київської обласної колегії захисників, юрисконсульт 12-го колективу, народився 1886 р. у Києві, за національністю росіянин, мав дворянське коріння, походив із родини педагогів², що належала до творчої інтелігенції. У сім'ї було четверо братів — Олександр, Олексій, Михайло, Георгій, сестра Катерина, а також двоюрідний брат Микола Костянтинович Мукалов. Олександр, Михайло, Георгій та Микола Мукалови в 1920 р. емігрували за кордон.

Олексій Мукалов пішов шляхом старшого брата Олександра і в 1908 р. закінчив юридичний факультет Імператорського університету Святого Володимира. У 1909 р. він приєднався до кола київських адвокатів як помічник присяжного повіреного. Крім основної адвокатської діяльності, О. Мукалов у 1912–1914 рр. паралельно працював юрисконсультом Київської дворянської опіки. Із початком Першої світової війни добровольцем служив помічником начальника 9-го передового загону Червоного хреста. Після повернення з фронту в 1915–1917 рр. Олексій Мукалов продовжив адвокатську діяльність присяжним повіреним при Київській судовій палаті, а також деякий час працював у Київському земському союзі³. У добу Укра-

² Юридический календарь М. Острогорского на 1917 год (сорок первый год издания). Ч. 2. Петроград : Тип. Тренке и Фюсно, 1917. С. 288.

³ Памятная книжка Киевской губернии на 1910 год: с прил. адрес-календаря губернии / изд. Киев. губерн. статист. ком. Электрон. текст. дан. (1 файл: 855 Мб). Киев : Тип. Губерн. правления, 1909 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2014). С. 272 (адрес-календарь); Памятная книжка Киевской губернии на 1915 год : с прил. адрес-календаря губернии / изд. Киев. губерн. статист. ком. Электрон. текст. дан. (1 файл: 800 Мб). Киев : Тип. Губерн. правления, 1915 (Київ : НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2014). С. 273 (адрес-календарь).

їнської революції Олексій Миколайович продовжив адвокатську діяльність, працюючи присяжним повіреним при Київському суді в часи гетьмана Павла Скоропадського і голови Директорії УНР Симона Петлюри. Паралельно з адвокатською діяльністю був юрисконсультом у Міністерстві юстиції Української держави та Директорії УНР. Від збройного захоплення Києва більшовиками 26 січня 1918 р. до відступу з Києва під натиском червоних 16 грудня 1919 р. та збройних сил Півдня Росії під командуванням А. Денікіна⁴. О. Мукалов продовжував працювати на посаді юриста в наркоматі державного контролю. У 1918 р. дружиною Олексія Мукалова стала Надія Петрівна Гордієнко — донька знаного українського торговця Петра Петровича Гордієнка, який після одруження доньки виїхав у Німеччину. Тогочасні буремні події в Києві змусили Мукалових виїхати разом з денікінськими військами (які відступали), щоб знайти прихисток у тестя в Німеччині. Після прибуття до Єлисаветграда (нині м. Кропивницький) поїздки до Німеччини довелося відкласти у зв'язку з хворобою матері дружини. Мукалови залишалися в Єлисаветграді до середини 1922 р. У рапорті від 20 листопада 1923 р. на ім'я керівника Київського відділення «Донбасторгу» про свою юридичну діяльність у Єлисаветграді в 1919–1922 рр. О. Мукалов зазначав, що йому довелося працювати на різних посадах: консультанта в міському відділі юстиції, керуючим справами, головою колегії захисників та юрисконсультом у Зовнішторгу та Селянській спілці⁵.

Після повернення до Києва Олексій Мукалов почав працювати помічником юрисконсульта та юрисконсультом Київської агенції Управління державної кам'яновугільної промисловості (УДКП)⁶, а після 1 жовтня 1923 р. його перевели на посаду юрисконсульта Ліквідаційної комісії Київської агенції УДКП і Київського відділення Донбасторгу. На початку 1930-х років О. Мукалов перейшов на нову

---

⁴ Мироненко О. М. Денікінщина // Енциклопедія сучасної України : онлайн-версія / редкол.: І. М. Дзюба та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енцикл. дослідж. НАН України, 2007. URL: <https://esu.com.ua/article-26021> (дата звернення: 02.09.2022).

⁵ Дело по наблюдению за юрчастями на местах (1923–1924) // Державний архів Київської області (ДАКО). Ф. 1000. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 25.

⁶ Управління підсобними підприємствами Донецького державного кам'яновугільного тресту (УПП Донвугілля), м. Харків (1923–1930) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ). Ф. 38. Оп. 1. Спр. 2–3.

роботу — юрисконсультом Київського відділення тресту «Донвугілля» — і продовжував адвокатську діяльність, працюючи захисником у Київській обласній колегії захисників аж до арешту в грудні 1937 р.

Найбільша частина професійної діяльності О. Мукалова як захисника (адвоката) припала на радянський період. Варто зауважити, що термін «захисник» з'явився після ухвалення ВУЦВК 2 жовтня 1922 р. Положення «Про адвокатуру». Незважаючи на те, що в назві Положення є термін «адвокатура», у його змісті застосовано саме термін «колегія оборонців», тобто в перші десятиліття радянської влади адвокати фактично йменувалися захисниками, а адвокатура — колегією захисників. Пізніше термін «захисник» закріпили Постановою Колегії наркомату юстиції УСРР «Про реорганізацію колегії захисників» від 12 вересня 1928 р., у Положенні «Про колективні форми роботи захисників окружних колегій» від 20 жовтня 1929 р., а згодом і Директивою наркомату юстиції СРСР «Про роботу колегій захисників» від 22 грудня 1938 р. Лише в Положенні РНК СРСР «Про адвокатуру» від 16 серпня 1939 р. назву «захисник» замінили на «адвокат». Із цього приводу дослідник М. Барщевський зазначав, що термін «адвокат» з'явився в юридичному словнику Росії 1864 р., але до 1939 р. його не застосовували у нормативних актах, а більшість тогочасних правознавців виявилися «рішучими прихильниками назви “адвокатура” і “адвокат”» [4, с. 164].

Олексія Мукалова заарештували 15 грудня 1937 р. співробітники контррозвідувального відділу (КРВ) Управління державної безпеки (УДБ) НКВД УРСР у Києві за місцем його проживання. У постанові на арешт від 15 грудня 1937 р., підписаній оперуповноваженим 11-го відділення КРВ УДБ НКВД УРСР Максимчуком, зазначалося, що слідчими діями встановлена розвідувальна діяльність О. Мукалова на користь іноземної держави. Під час першого допиту 17 грудня 1937 р. Олексій Мукалов категорично заперечив свою участь у будь-якій шпигунській діяльності.

На наступному допиті, який згідно з протоколом відбувся 5 січня 1938 р., слідчого передусім цікавили контакти О. Мукалова з Леонідом Сорандо, який працював юрисконсультом Генерального консульства Німеччини в Києві. О. Мукалов показав, що його зустрічі з Л. Сорандо були лише випадковими, а розмовляли вони на загальні теми. На питання слідчого про його ставлення до Жовтневої революції, О. Мукалов заявив, що зустрів встановлення більшовицької влади з неприязню, оскільки вважав, що робітничий клас, керована

ний комуністичною партією, неспроможний утримати владу та побудувати соціалістичну державу.

Знайдені під час обшуку особисті документи О. Мукалова (довідки, посвідчення, щоденники та записники (13 одиниць), дві фотокартки, грамота Київської обласної колегії адвокатів та пакет із різноманітним листуванням) знищили за постановою від 14 лютого 1938 р., підписаною оперуповноваженим Максимчуком. Причиною їх знищення стало те, що вилучені в захисника документи, на думку слідчого, не були доказами і тому ніякої цінності для слідства не мали. Варто наголосити, що під час великого терору знищення енкаведистами особистих документів, приватних архівів підслідних було масовим і на практиці означало, що ці підслідні були приречені.

У обвинувальному висновку на Олексія Мукалова (без дати), підготовленому оперуповноваженим 3-го відділу (КРВ) УДБ НКВД УРСР Максимчуком та затвердженим помічником начальника цього ж відділу А. Сапиром⁷, закидалося, що О. Мукалов працював присяжним повіреним, вороже зустрів Жовтневу революцію і вважав, що робітничий клас не здатний побудувати соціалістичну державу; що 1917 р. за доби УЦР О. Мукалов працював при Київській судовій палаті, а 1918 р. під час перебування при владі гетьмана П. Скоропадського та С. Петлюри продовжував служити в Міністерствах юстиції. У обвинувальному висновку зазначалося, що О. Мукалов знав про нелегальний приїзд свого брата Георгія з контрреволюційним завданням, проте не повідомив про це органи влади, чим сприяв своєму братові в контрреволюційній діяльності на території СРСР (це, власне, і стало однією з причин арешту Олексія Мукалова). Ще у висновку було зазначено, що 1936 р. О. Мукалов отримав запрошення від німецького консула в м. Києві відвідати консульство. Наостанок у висновку записали, що О. Мукалов ніби-

---

⁷ Сапир Абрам Володимирович (1900–1957) — член КП(б) із 1919 р. В органах держбезпеки з 1919 р. У 1927–1929 рр. — начальник КРВ Київського окружного відділу ГПУ. У 1935–1936 рр. — начальник Іноземного відділу УДБ НКВД УРСР. 1937–1938 рр. — помічник начальника 3-го відділу КРВ УДБ НКВД УРСР. Капітан держбезпеки. У 1938 р. заарештований та звинувачений у шпигунстві, 1939 р. визнаний невинуватим. У 1941 р. знову заарештований, засуджений до 5 років ув'язнення у ВТТ. У 1945 р. достроково звільнений, 1955 р. знову засуджений Кримським обласним судом на 15 років ВТТ. У 1957 р. загинув у таборі. Реабілітований [3, с. 1144].

то був тісно пов'язаний із юрисконсультом німецького консульства Л. Сорандо аж до його арешту. У висновку також було зазначено, що в висунутих органами НКВД звинуваченнях О. Мукалов себе винним не визнав. Зрештою його звинуватили в шпигунстві, тобто в злочині, передбаченому статтею 54-6 частини 1-ї Кримінального кодексу УРСР. У порядку оперативного наказу НКВД СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р. (польська операція НКВД) справу О. Мукалова направили на розгляд комісії при НКВД СРСР у складі наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова та прокурора СРСР А. Вишинського (т. зв. «двійка») ⁸. У довідці КГБ УРСР, долученій до його архівно-кримінальної справи, повідомлялося, що 25 січня 1938 р. Постановою комісії при НКВД СРСР О. Мукалова засудили до вищої міри кримінального покарання — розстрілу (протокол засідання «двійки» № 196 від 25 січня 1938 р.). Вирок виконали 4 лютого 1938 р. у Києві. Олексія Миколайовича Мукалова поховали в одній із нечисленних братських могил у 19-му кварталі Биківнянського лісу на території таємної спеціальної ділянки НКВД УРСР [7].

Процес реабілітації Олексія Мукалова тривав сімнадцять років, розпочала його дружина Надія Петрівна Мукалова ще в 1940 р. зверненням до військової прокуратури Київського особливого військового округу (КОВО), у якому прохала переглянути справу чоловіка. Тоді її заяву залишили без наслідків, на підставі постанови військового прокурора КОВО від 27 березня 1940 р., де зазначили, що О. Мукалова засудили правильно.

Через 16 років, у жовтні 1956 р., Надія Петрівна повторно звернулася з проханням про реабілітацію чоловіка до військового прокурора Київського військового округу (КОВО) генерал-майора І. Булдаргіна, який призначив перевірку архівно-кримінальної справи Олексія Мукалова. Перевірку справи провело слідче управління КГБ УРСР, під час перевірки його дружину як свідка не раз допитували слідчі. На першому допиті 26 квітня 1957 р., відповідаючи на питання про обставини знайомства зі своїм майбутнім чоловіком, Надія Петрівна розповіла, що вони познайомились 1916 р. у Києві,

---

⁸ Сборник совершенно секретных распорядительных документов НКВД СССР за 1937–1938 гг. Оперативный приказ НКВД СРСР № 00485 от 11 августа 1937 г. «О полной ликвидации местных организаций — Польской организации военной...» // Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 9. Спр. 81-сп. Арк. 210–214.

де Олексій Мукалов працював присяжним повіреним при Київській колегії адвокатів. Також, за словами Надії Петрівни, вони з Олексієм Миколайовичем офіційно зареєстрували шлюб 1923 р. У зв'язку з цим виникає питання: чому на допиті 1937 р. О. Мукалов стверджував, що вони з Надією Петрівною одружилися ще 1918 р., а також чому слідчі не відреагували на очевидну помилку в даті їхнього шлюбу, яку вказала Надія Петрівна.

Про соціальне походження її чоловіка Надія Петрівна свідчила, що її свекор Микола Дмитрович Мукалов, за спеціальністю математик-методист, викладав математику в Університеті Святого Володимира, а взагалі понад 50 років викладав цей предмет у різних навчальних закладах Києва, за що йому призначили персональну пенсію. КГБ, перевіряючи свідчення Н. Мукалової, отримав із до революційних джерел інформацію, згідно з якою М. Д. Мукалов переїхав до Києва з Полтави у 1880-х роках, мав дворянське походження, чин дійсного статського радника (1914), а також був членом Ради та керуючим господарчою частиною Київського інституту шляхетних дівчат⁹. Помер Микола Дмитрович Мукалов 1928 р. у Києві, залишивши по собі авторські праці, зокрема: «География Киевской губернии: учебное пособие по родиноведению» (Київ, 1883), «Народная школа в Юго-Западном крае. Историко-статистический очерк» (Київ, 1892). Ці праці були досить популярні в педагогічному середовищі¹⁰.

Про свого батька, українця Петра Петровича Гордієнка, Надія Петрівна повідомила, що він працював у Києві прикажчиком у торговця Максютіна. У 1922 р. Петро Петрович емігрував у Німеччину, де помер 1929 р. У процесі перевірки КГБ знайшов дані про її рідного брата Михайла Петровича Гордієнка, який проживав у Франції і після переїзду в Німеччину 1936 р. вступив до пронацистського Російського визвольного національного руху. Отже, за кордон виїхали тесть О. Мукалова Петро Петрович Гордієнко та Михайло, рідний брат Надії Петрівни. Михайло Петрович вступив до Берлінської сільськогосподарської академії, а потім із Німеччини переїхав

---

⁹ Волков С. В. Высшее чиновничество Российской империи : краткий словарь / Universitet Dmitria Pozharskogo. М., 2016. С. 534.

¹⁰ Поліщук Ю. М. Русифікаторська політика російського царизму в сфері освіти в кінці XVIII — середині XIX ст. (на прикладі єврейських громад Правобережної України) // Гілея: науковий вісник. Київ, 2010. Вип. 30. С. 77, 87.

у Польщу, до Варшави, а з 1927 р. оселився в Парижі з дружиною Олександрою Миколаївною та її рідною сестрою Наталією Миколаївною Стражеско (дівоче прізвище Олександри Миколаївни — Стражеско). Олександра і Наталя були доньками Миколи Дмитровича Стражеска — знаменитого українського ученого-медика, професора, у радянські часи академіка трьох академій — АН УРСР (1934), АН СРСР (1943) та АМН СРСР (1944). Після від'їзду Олександри з Наталією за кордон Микола Стражеско, мабуть, побоюючись репресій радянської влади, лише один раз зустрівся з доньками, а в особистих анкетах про них взагалі не згадував¹¹. У Парижі Михайло Гордієнко продовжив навчання в сільськогосподарській школі, а його дружина Олександра Миколаївна — у Паризькій консерваторії. З 1924 р. М. Гордієнко перебував у лавах Спілки студентів РРФСР у Франції (із 1925 р. — Об'єднання студентів СРСР у Франції). У 1927 р. вийшов із Об'єднання і зав'язав стосунки з антирадянськими білоемігрантськими колами. У травні 1940 р. Михайла Петровича призвали до французької армії за списками осіб іноземного походження. Імовірно, унаслідок війни вони втратили зв'язки, і Олександра Миколаївна вдруге вийшла заміж — за Євгена Фіалковського, білого офіцера-емігранта¹². За даними КГБ УРСР, 1957 р. Михайло Петрович Гордієнко проживав у Парижі.

Під час чергового допиту в КГБ Надія Петрівна на питання слідчого про братів Олексія Мукалова відповіла, що їй про них нічого не відомо. Вона зауважила, що була знайома лише з його рідною сестрою Катериною Миколаївною Мукаловою, яка свого часу викладала в Київському інституті імператора Миколи I (Інститут шляхетних дівчат)¹³. На час допиту їй було вже за сімдесят і, незважаючи на поважний вік, вона продовжувала працювати вчителькою

¹¹ Нащадок Сагайдачного Микола Стражеско // UAHistory. URL: https://uahistory.com/topics/famous_people/5109 (дата звернення: 15.12.2022); Стражеско Микола Дмитрович (29.12.1876–27.06.1952) // Національна академія наук України. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Pages/Biography.aspx?PersonID=0000013007> (дата звернення: 15.12.2022).

¹² Замура Е. Спецслужбы довели до инфаркта профессора Стражеско, первым диагностировавшего инфаркт // Молдавские ведомости. 22.04.2017. URL: <http://www.vedomosti.md/news/specsluzhby-doveli-do-infarkta-professora-strazhesko-pervym/index.html> (дата звернення: 15.12.2022).

¹³ Весь Киев : адресная и справочная книга на 1915 г. / сост. С. М. Богуславский. Киев : Типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1915. Стп. 467.

початкових класів у Київській середній школі № 30. На питання слідчого про роботу її чоловіка в консульстві Німеччини в Києві Надія Петрівна відповіла, що Олексій Мукалов у німецькому консульстві ніколи не працював. Питання слідчого про роботу Олексія Миколайовича в німецькому консульстві було дуже важливе, бо справжня причина звинувачення органами НКВД О. Мукалова в німецькому шпигунстві полягала зовсім не в знайомстві з Леонідом Сорандо, а в тому, що будинок, у якому проживала родина Мукалових, побудований упритул до Генерального консульства Німеччини, що в 1923–1938 рр. розташовувалося в колишньому особняку барона М. В. Штейнгеля на вул. Ярославів Вал, 3, а родина Мукалових проживала в особняку на вул. Ярославів Вал, 5. Є цікава деталь, пов'язана з близькими стосунками між родинами Стражесків і Мукалових. У 1917 р. єдиною спадкоємицею садиби стала Наталя Василівна Стражеско, дружина майбутнього академіка Миколи Дмитровича Стражеска¹⁴. Вірогідно, цегляний одноповерховий флігелю (нині гардероб і фое Будинку актора), який складався із семи кімнат і двох кухонь, Н. В. Стражеско продала або передала в оренду Мукаловим. Стражески мешкали в особняку до 1938 р. Імовірно, що знайомство дочки Стражеска Олександри з братом дружини Олексія Мукалова Михайлом Петровичем Гордієнком відбулося в особняку.

Сестру Олексія Мукалова Катерину Миколаївну теж викликали на допит до слідчого управління КГБ УРСР. Насамперед слідчих цікавила доля її братів Олександра та Михайла. Під час допиту вона стверджувала, що в родині Мукалових було троє рідних братів. Старший брат, Олександр Миколайович Мукалов, народився в Полтаві приблизно 1884 р. За її словами, Олександр закінчив юридичний факультет університету Святого Володимира і працював у Києві за фахом. Наскільки їй було відомо, Олександр Миколайович на військовій службі не перебував. Востаннє вона бачила його 1920 чи 1921 р. У матеріалах перевірки КГБ архівно-кримінальної справи Олексія Мукалова збереглася інформація про те, що його старший брат Олександр Мукалов у 1900-х роках працював на посадах колезького секретаря, помічника молодшого діловода канцелярії Київського генерал-губернатора Федора Трепова та секретаря Київського відділу Російського товариства охорони народного здоров'я,

---

¹⁴ Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. Київ : Кий, 2004. С. 551, 554–555.

яке теж очолював Ф. Трепов. Подальша доля Олександра Миколайовича стає відомою із зарубіжних джерел. Зокрема, після початку Першої світової війни Олександра Мукалова залишили в розпорядженні галицького губернатора, начальником повіту. Після Жовтневого перевороту О. Мукалов виїхав за кордон і все життя прожив у Туреччині (Стамбул). Там він працював в американському коледжі, потім бухгалтером, регулярно публікував в «Новом русском слове» літературні твори. Помер Олександр Миколайович Мукалов 1975 р. у Стамбулі ¹⁵.

За словами Катерини Миколаївни, її брат Михайло Миколайович Мукалов народився в Києві і на 4 роки (1890 р. н.) був молодший від Олексія Миколайовича. Після закінчення 5-ї Київської гімназії Михайло Мукалов вступив до Київського художнього училища, закінчивши яке, працював за фахом художником-декоратором. Останній раз Катерина Мукалова бачилась із Михайлом Мукаловим 1920 р. За її твердженням, він не служив у жодній з тодішніх армій. У Михайла досить рано проявилися літературні здібності. На початку ХХ ст. у Києві він опублікував низку власних творів ¹⁶. Але слідчі КГБ встановили, що насправді Михайло Миколайович Мукалов служив у Добровольчій армії (7-ма кінно-артилерійська батарея), у складі якої 1920 р. евакуювався з Криму на пароплаві «Цесаревич Георгій». В еміграції він продовжив працювати як літератор ¹⁷.

Відомості про Михайла Миколайовича Мукалова в КГБ отримали з довідки від 30 липня 1957 р. Центрального державного архіву Жовтневої революції (ЦДАЖР) Головного архівного управління

¹⁵ Новое русское слово (Нью-Йорк). 1975. 25 марта.

¹⁶ Мукалов Михаил Н. «Вместе» : драма в 1 д. / соч. Михаила Мукалова. Киев : Тип. И. Крыжановского, 1913. 19 с.; Его же. Единственная : роман; Ното homini lupus [Человек человеку волк] : симфония / [предисл.] Павел Мельников. Киев : Слав. тип., 1916. [2], 101 с., портр.; Его же. Ничто. Книга для каждого : [стихотворения и проза]. Киев : Слав. тип., 1916. 68 с.; Его же. Танго (Лиза Нерская) : драм. этюд в 7 д. (пьеса свобод. театра). Киев : Тип. б. Пономарева и Врублевского, 1915. 72 с.; Его же. Творец : [символ. симфония и др. произведения]. Киев : Тип. б. Пономарева и Врублевского, 1916. 38 с.; Его же. Я люблю мудрость: Книга для глубоких / [предисл.] Павел Мельников. Киев : Слав. тип. т-ва слав. изд-ва В. Ф. Швиговского и К°, 1916. 61 с.

¹⁷ Русские писатели — авторы книг (худлит): 1800–1917: М. Москаль — Н. И. Мушинский // Livejournal. URL: <https://doxie-do.livejournal.com/468948.html> (дата звернення: 18.09.2022).

(ГАУ) МВС СРСР, у якій зазначалося, що в архівних документах білоемігрантської організації Комітет допомоги російським літераторам і вченим (Комітет помощи русским литераторам и ученым) у Берліні збереглося клопотання за листопад 1926 р. про допомогу літератору Михайлу Миколайовичу Мукалову, а в матеріалах Державної комісії у справах російських біженців (Государственной комиссии по делам русских беженцев), що діяла в Белграді (нині Республіка Сербія), є особисті дані Михайла Миколайовича Мукалова, зокрема, те, що він народився в Києві 12 липня 1888 р., постійно там проживав, закінчив Київське художнє училище при Імператорській академії художнього мистецтва. Художник за фахом, Михайло Мукалов у складі Добровольчої армії евакуювався 1 листопада 1920 р. з Криму (Ялта) в Грецію. У грудні 1922 р. звідти він переїхав до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (з 1929 р. — Королівство Югославія, нині Республіка Сербія). За даними празького Об'єднання російських земських та міських діячів у Чехословацькій республіці (Объединения российских земских и городских деятелей в Чехословацкой республике (Земгор)), у М. Мукалова була дружина Марія Костянтинівна, якій на час написання анкетно-реєстраційної картки виповнилося 23 роки. Через деякий час Михайло Мукалов переїхав із Югославії в Чехословаччину. У 1934 р. він вступив до Товариства галліполійців у Празі ¹⁸.

У КГБ Катерину Миколаївну допитували ще про одного з братів Олексія Мукалова — Георгія. Вона пояснила слідчому, що, ймовірно, йшлося про її двоюрідного брата Георгія Костянтиновича Мукалова, який народився в Києві. Катерина Миколаївна пригадувала, що востаннє бачилася з Георгієм ще до 1917 р., коли той навчався в київській гімназії. Швидше за все, вона навмисно назвала рідного брата неправильно по батькові — Костянтиновичем, оскільки вже знала, що Георгія Миколайовича Мукалова стратили чекісти, і, очевидно, не хотіла про це говорити слідчим. Назвавши двоюрідного брата Георгієм Костянтиновичем, Катерина Миколаївна в такий спосіб прагнула приховати від слідчих і двоюрідного брата — Миколу Костянтиновича Мукалова, який народився в Києві 1875 р. Він теж брав

---

¹⁸ Учасники Белого движения в России — Мо-Мя // Погибшие. URL: <https://погибшие.рф/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-vojny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-mo-mya.html> (дата звернення: 19.11.2022).

активну участь у боротьбі з більшовиками і перебував в еміграції. Унаслідок перевірки слідчі КГБ з'ясували, що Георгій Миколайович справді був рідним братом Олексія Миколайовича Мукалова і, звісно, ніякого Георгія Костянтиновича Мукалова не існувало. На наш погляд, відтворення біографії Миколи Костянтиновича, який походив із родини Мукалових, заслуговує окремого вивчення. Відомо, що 1906 р. він разом з Оленою Бердяєвою, дружиною Сергія — старшого брата відомого філософа Миколи Бердяєва, став співвидавцем та співредактором київської газети «Свободный труд». Також Микола Костянтинович досліджував соціальну проблематику, пов'язану з реабілітацією та трудовою спеціалізацією безпритульних, хоч основною професією обрав мореплавання, де мав неабиякий успіх. За спогадами білогвардійського контр-адмірала Б. А. Вількицького, Микола Мукалов став одним із найкращих північних мореплавців рангу Амундсена і Нансена, капітаном відомого криголама «Канада»¹⁹. Про нього згадував і Микола Бердяєв: «Єдиним товаришем мого дитинства був моряк М. Мукалов. Я дуже прив'язався до нього, і ці стосунки залишилися на все життя. Він був разом зі мною у засланні у Вологді»²⁰. Від початку Першої світової війни М. Мукалов служив на Північному флоті, і до квітня 1916 р. Миколу Костянтиновича Мукалова за заслуги нагородили орденами Святого Станіслава 3-го ступеня, Святої Анни 3-го ступеня та медалями. Далі він продовжив службу в білих військах Північного флоту, із січня 1920 р. — командир знаменитого криголама «Канада». Мав військовий чин поручика. Одразу після захоплення більшовиками Архангельська в лютому 1920 р. Миколу Мукалова заарештували чекісти і хотіли розстріляти, але його команда з криголама допомогла йому втекти і нелегально перейти кордон із Норвегією, де на нього чекала дружина, разом із якою вони виїхали в Англію²¹.

Про Георгія Миколайовича Мукалова ґрунтовну інформацію слідчі КГБ УРСР отримали з довідки ЦДАЖР ГАУ МВС СРСР від 30 липня 1957 р. У ній зазначалося, що наказом головнокомандувача збройними силами на Півдні Росії А. Денікіна від 26 трав-

¹⁹ Вількицкий Б. А. Когда, как и кому я служил под большевиками : воспоминания белогвардейского контр-адмирала / под ред. Л. М. Суриса. М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2016. С. 34.

²⁰ Бердяев Н. Самопознание. Л., 1991. С. 35.

²¹ Вількицкий Б. А. Когда, как и кому я служил под большевиками... С. 34–35.

ня 1919 р. поручику Георгію Мукалову присвоєно військовий чин штабс-капітана і направлено для проходження служби до окремої кінно-гірської батареї генерала М. Дроздовського. За даними російського військового агента і представника головнокомандувача російської армії в Королівстві Сербів, Хорватів, Словенців (російського воєнного агента і представителя главнокомандуючого русскої армією в Королівстві Сербов, Хорватов, Словенцев), у списку від 27 грудня 1921 р. російських жандармів зі складу 3-ї жандармської бригади м. Сараєва зазначалося, що «підполковник Георгій М. Мукалов», уродженець м. Києва, здобув освіту (гімназія і артилерійське училище); у царській армії йому присвоїли військове звання капітана (так у довідці), в армії П. Врангеля — підполковника. Також у матеріалах емігрантського вищого навчального закладу Російський юридичний факультет у Празі (Русский юридический факультет в Праге) зберігалась особова справа Георгія Миколайовича Мукалова (розпочата 1923 р., закінчена 1925 р.). У ній, зокрема, зазначалося, що Георгій народився в Києві, 1913 р. закінчив київську гімназію. Провчився один рік в університеті Святого Володимира, імовірно, на юридичному факультеті. На початку Першої світової війни Г. Мукалов вступив до Костянтинівського артилерійського училища в Петербурзі, яке закінчив 1915 р., йому присвоїли військовий чин прапорщика. У 1918 р. перебував у Києві аж до приходу війська Добровольчої армії, до якого він долучився і згодом із ним евакуювався до Константинополя (нині Стамбул, Турецька Республіка). Далі переїхав до Праги, де продовжив навчання на Російському юридичному факультеті. У його особовій справі збереглася картка студента (із його фотографією), предметна книжка студента, послужний список підполковника 2-ї кінно-артилерійської батареї Георгія Миколайовича Мукалова з докладним описом проходження служби. Зокрема, є інформація про те, що з 1917 р. Г. Мукалов служив у Добровольчій армії, нагороджений орденами та 10 листопада 1920 р. евакуювався з Криму.

Отже, у родині Мукалових із чотирьох братів троє здобули вищу юридичну освіту: Олександр і Олексій закінчили юридичний факультет Університету святого Володимира і працювали за фахом, а Георгій закінчив Російський юридичний факультет у Празі.

Останні роки життя Георгія Миколайовича Мукалова були надзвичайно насичені драматичними подіями. У квітні 1927 р. Управління ОГПУ в Ленінградській обл. порушило кримінальну справу

одразу проти 24 осіб, серед яких був і Георгій Миколайович Мукалов (він же Максимович, Михайлович, він же Попович, він же Михайлов). Уже перебуваючи під слідством, 14 квітня 1927 р. Г. Мукалов написав заяву, у якій повідомляв, що народився 1893 р. у м. Києві в родині вчителя, виходець із дворян. У 1913 р. у м. Києві закінчив гімназію, потім рік провчився в Університеті Святого Володимира. На початку Першої світової війни вступив до Костянтинівського військового училища в Петербурзі, яке закінчив 1915 р. у чині прапорщика. Із середини 1918 р. перебував у Києві до приходу частин Добровольчої армії, із якими незабаром евакуюювався до Константинополя. Пізніше виїхав до Праги, де продовжив навчання. Там Г. Мукалов познайомився з головним ідеологом євразійського вчення Петром Савицьким²².

У середині 1924 р. за посередництва С. Войцеховського Георгій Мукалов нелегально потрапив в СРСР, до Мінська, де прибув на квартиру якогось Михайла Івановича. У нього отримав паспорт на ім'я Георгія Миколайовича Михайлова. Із Мінська переїхав до

---

²² Савицький Петро Миколайович (1895–1968) — українець, належав до козацько-старшинського, згодом дворянського роду, філософ, педагог, учень Петра Струве, ідеолог євразійства, поет (псевдо — П. Востоков), громадський і політичний діяч, учасник Білого руху, член уряду Півдня Росії. Закінчив із золотою медаллю Першу чоловічу класичну гімназію у Чернігові, економічне відділення Петербурзького політехнічного ін-ту. Наприкінці 1917 р. повернувся в Україну. Жив у Чернігові і Києві. Служив у «Особливому (російському) корпусі» при гетьмані П. Скоропадському й брав участь в обороні Києва під час антигетьманського повстання Директорії. У серпні—листопаді 1919 р. перебував у Полтаві й Харкові, брав участь у бойових діях проти більшовиків. Із 1920 р. — в еміграції, де продовжував наукову, педагогічну, громадську діяльність: був секретарем П. Струве, завідувачем кафедри економіки Російського вільного ун-ту, доцентом Російського юридичного ф-ту. Жив у Празі, відвідав майже всі країни Європи, а нелегально — СРСР. У 1925 р. читав лекції в Російському народному ун-ті в Ужгороді. У 1935–1941 рр. — викладач російської та української мов і русистики в празькому Німецькому ун-ті, 1940–1944 рр. — директор російської гімназії в Празі. 1945 р. заарештований радянськими органами держбезпеки та засуджений на 10 років таборів. Відбувши термін, повернувся до Праги. Помер 1968 р. у чеській столиці. Реабілітований 1990 р. (див.: Власенко В. М. Петр Николаевич Савицкий (1895–1968) : библиография опубликованных работ / сост. и автор введения Мартин Байссвенгер ; Нац. б-ка Чешской республики, Славянская б-ка. Прага, 2008. 111 с.)

Москви, де за наданою йому адресою зустрівся з Касаткіним (Опперпутом)²³, якого поінформував про становище російської еміграції. На надані йому адреси надсилав за кордон інформацію про становище в Радянському Союзі. Із Москви переїхав до Києва, там побачився з братом Олексієм Миколайовичем, який його зустрів досить прохолодно. Далі Георгій Мукалов вирушив до Харкова, а звідти повернувся до Москви. Незабаром нелегально виїхав за кордон і там повідомив своїх євразійських патронів про наявність у СРСР прихильників ідей євразійства, а також порушив перед ними питання про своє повернення в Радянський Союз. У своїй заяві Г. Мукалов узагальнено виклав інформацію про існування в СРСР підпільної організації і наголосив, що під час другої поїздки в СРСР він одержав завдання: вивчити характер діяльності підпільної організації в СРСР і водночас поширювати ідеї євразійства. Удруге Г. Мукалов нелегально потрапив до СРСР за допомогою того ж С. Войцеховського. У Мінську отримав новий фальшивий паспорт, виїхав у Москву до Касаткіна (О.-Е. Опперпута), розповів йому, що в нього є «свої люди» в різних місцях СРСР. Після Москви Г. Мукалов приїхав до Ленінграда, де був зайнятий орга-

²³ Опперпут Олександр-Едуард Оттович (справжнє ім'я Олександр-Едуард Оттович Упеліньш (або Упеліньц, Упеніньц); також відомий як Павло Іванович Селянинов, Касаткін, Едуард Штауніц та ін.) — латиський, член Союзу захисту батьківщини і свободи (Союза защиты родины и свободы), Бойової організації генерала Кутепова, терорист. Народився 1895 р. у Латвії, у селянській родині. У 1915–1916 рр. ніби навчався в Ризькому політехнічному ін-ті. 1916 р. закінчив Олексіївське військове училище в Лефортово. Учасник Першої світової війни. Після Жовтневого перевороту вступив до Червоної армії. У 1920 р. — помічник начальника штабу командувача військами внутрішньої служби Західного фронту. Тоді ж вступив до Савінковської підпільної організації Народний союз захисту батьківщини і свободи. Був довіреною особою Б. Савінкова. Заарештований 26 травня 1921 р. у Мінську в справі Савінковської організації, тоді ж завербований КРВ ОГПУ. Улітку 1922 під іменем Едуарда Стауніца залучений як таємний співробітник до операції «Трест», як фінансовий директор МОЦР і секретар-шифрувальник. У травні 1927 р. виступив із заявою про викриття «Тресту» як спеціально створеної чекістами підставної організації. Згідно з офіційною версією ОГПУ, від 5 липня 1927 р., О.-Е. Опперпут був убитий поблизу с. Алтухівка у перестрілці з чекістами. (Див.: Беленкин Б. Пасынки революции. Савинков, Опперпут и др. М. : Яуза : Эксмо, 2005. С. 126–128, 134, 139, 145, 149; Гаспарян А. Операция «Трест». Советская разведка против русской эмиграции. 1921–1937 гг. М. : Вече, 2008. С. 134).

нізаційною діяльністю. Тут він отримав ще один паспорт, уже на ім'я Георгія Максимовича Поповича, а ще — одружився з Ніною Олександрівною Александровою, яка брала діяльну участь у роботі їхньої підпільної організації. Щоб забезпечити легенду, їй давали підроблені паспорти, зокрема на прізвища Сари Марківни Циперович і Анни Іванівни Каратаєвської. Г. Мукалов зазначав, що його дружина в справах організації навідувалася до Києва, але для конспірації не зустрічалася з його рідними. Також у справі є заява Мукалової Ніни Олександрівни (вона ж Попова, Сара Марківна Циперович, Анна Іванівна Каратаєвська), написана Ніною Мукаловою власноруч 15 квітня 1927 р., де вона вказала, що до організації вступила в липні чи серпні 1924 р. Уже в січні 1925 р. у справах організації неофіційно виїжджала в Латвію, щоб налагодити зв'язок із урядом. У Латвії Ніна Мукалова отримала новий паспорт на ім'я Ніни Олександрівни Миколаєвої. У вересні повернулася в Радянський Союз, а в грудні 1925 р. її у справах організації викликали до Москви. Для поїздки видали новий фальшивий паспорт на ім'я Каратаєвської, із яким вона прибула до Києва. Тут вона зустрілась із якимось Сергієм Володимировичем. Наприкінці січня 1926 р. Ніна Мукалова повернулася до Ленінграда.

В ОГПУ Георгія Мукалова звинуватили в тому, що він був одним із головних учасників створення нелегальної монархічної організації, яка прагнула повалити радянську владу, а от за даними КРВ ГПУ УСРР Олександр Миколайович Муколов (так у документі, а насправді — Георгій Миколайович Мукалов) був лише агентом-зв'язківцем Вищої монархічної ради в Чехословаччині. Він нелегально відвідував Харків, Київ, Катеринослав, Новочеркаськ та Ростов-на-Дону, щоб налагодити зв'язки з місцевими підпільними монархічними організаціями. Хоч у довідці, долученій до його кримінальної справи, зазначено, що Г. Мукалов лише виконував обов'язки лектора монархічного вчення на зібраннях організації та в групі монархістів. Ця інформація — з деяких матеріалів іншої кримінальної справи, № 505327, порушеної у квітні 1927 р. Управлінням ОГПУ в Ленінградській області за звинуваченням Александрова Є. (він же Наумов), Мукалова Г. (він же Михайлов, він же Попович), Оболенської М., Козелкіна М. (він же Шубін), Демідова П. (він же Жаров Антон, «Професор»), Назарова М., Кузьміна Б., Мукалової Н. (вона ж Циперович Сара, вона ж Каратаєвська Анна) (рідна сестра Александрова Є. — В. Ф.) та ін. (усього 24 особи) у підпільній

контрреволюційній діяльності монархічного характеру. Ці матеріали були долучені до архівно-кримінальної справи Олексія Мукалова. Як зазначено в матеріалах справи № 505327, Георгія Миколайовича (Максимовича, Михайловича) Мукалова (він же Попович, він же Михайлов, 1893 р. н., уродженець м. Києва, із дворян, одружений, безпартійний, із середньою освітою, колишній офіцер Білої армії) звинувачено в тому, що він — один із головних учасників створення в радянській Росії підпільної монархічної організації, метою якої було повалення комуністичної влади. Здійснені 12 квітня 1927 р. арешти осіб, запідозрених у підпільній контрреволюційній діяльності, і дані попереднього слідства у справі показали, що монархічна організація в Росії, що мала на меті повалення комуністичного устрою, була створена до початку 1924 р. У тому ж році її керівники, бажаючи мати точніше визначену програму свого угруповання, налагодили зв'язок із зарубіжним центром монархічного об'єднання в Парижі. Перемовини увінчалися успіхом, унаслідок чого в Радянський Союз із-за кордону нелегально відкомандировували колишнього офіцера Добровольчої армії, яка під час громадянської війни вела бойові дії на Півдні Росії, Георгія Миколайовича Мукалова (він же Михайлов, він же Попович), який зв'язався з центром організації, що перебувала в Москві. У процесі розгортання своєї діяльності згадана організація контактувала із зарубіжним монархічним центром у Парижі та його відділенням у Празі, відряджаючи за кордон своїх представників в особі Поповича (Мукалова), який на той час був прикріплений в радянській Росії на постійну роботу. Звинувачений Мукалов (Попович), підтверджуючи викладене, засвідчив, що був командирований зарубіжним монархічним центром у Росію для зв'язку і налагодження роботи, яку провадила підпільна монархічна організація в Москві та інших містах. Через короткий проміжок часу він знову повернувся за кордон для інформування своїх шефів про поточний стан роботи. Отримавши відповідні інструкції від монархічного центру, повторно нелегально перетнув радянський кордон для участі у постійній роботі монархічної організації, центр якої був у Москві. Ніна Мукалова (Попович, Александрова та ін.) визнала себе винною та дала показання, що в організацію вступила в серпні 1924 р., відвідувала конспіративні зібрання та зустрічалася з керівниками організації. На початку 1925 р. за дорученням організації нелегально прибула до Ревеля (нині Таллінн, Республіка Естонія), де зустрілася зі співробітниками англійської розвідки Покровським,

Житновим, Пальмом (офіцером Естонського генерального штабу) та есером Богдановим. За кілька місяців через Фінляндію нелегально повернулася в Радянський Союз. Далі в матеріалах ішлося про те, що Постановою колегії ОГПУ при РНК СРСР від 29 серпня 1927 р. за ст. 58-5 КК РСФРР Г. М. Мукалова засудили до страти. 6 жовтня 1927 р. його розстріляли. Тією самою постановою колегії Ніну Мукалову засудили до 5 років позбавлення волі із відбуванням покарання в концтаборі (так у документі)²⁴. Готуючи довідку на Г. Мукалова, у КРВ ГПУ УСРР приховали назву монархічної організації, спотворили інформацію про неї та сфальсифікували справжню дату появи організації.

Отже, Г. Мукалову довелося стати свідком і учасником історичних подій початку 1920-х років, пов'язаних з євразійським рухом, діяльністю спецслужб СРСР (чекістська агентурна розробка «Ярославець», більше відома в історії як операція «Трест»), і познайомитись зі знаменитим англійським розвідником Сіднеєм Рейлі²⁵.

Спробуємо розташувати викладене в хронологічному порядку, спираючись на наявні джерела. На початку 1920-х років євразійську ідею запропонували представники емігрантської російської інтелектуальної еліти. Її суть полягала не в боротьбі за повалення радянської влади, а в намаганні визначити можливе майбутнє Росії, її місце та роль у світовому розвитку. Засновниками ідейної течії євразійства були Петро Миколайович Савицький та князь Микола Сергійович Трубецький (Трубецької)²⁶, які на той час жили в Празі. Упродовж

---

²⁴ Колекція справ реабілітованих (1918–1950). Архівно-кримінальна справа Мукалова Олексія Миколайовича // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45830. Т. 1–2. Т. 1. Арк. 87–95, 97–99.

²⁵ Зданович А. А. Польский крест советской контрразведки : польская линия в работе ВЧК–НКВД, 1918–1938. М. : Крафт+, 2017. С. 266.

²⁶ Трубецький (Трубецької) Микола Сергійович (16(28).04.1890–25.06.1938) – російський мовознавець, філософ, культуролог та історик літератури, князь. Професор (1918). Дійсний член Віденської АН (1930). Народився в Москві. Син відомого філософа, першого виборного ректора Московського ун-ту князя С. Трубецького. Закінчив Московський ун-т (1913). Слухав лекції в Лейпцизькому ун-ті (1913–1914). Приват-доцент Московського ун-ту (1915–1916), професор Ростовського ун-ту (1918). Від 1919 – на еміграції в Софії (Болгарія), а від 1922 – у Відні. Професор слов'янської філології Софійського та Віденського (1922–1938) ун-тів. У 1920 опублікував книгу «Європа

1920-х років євразійський рух поширився в багатьох європейських країнах, проте не був чітко організаційно оформлений, а перехід значної кількості його прихильників на жорсткі політичні позиції боротьби з комуністичною владою призвів до розколу євразійського руху, унаслідок чого його центр перемістився до Парижу. Ця подія увійшла в історію під назвою «Кламарський розкол». Його суть полягала в суперечностях, що виникли між празьким і паризьким центрами. Празький центр, очолюваний П. Савицьким, виступав за антикомуністичний зміст євразійства, тоді як паризький намагався втілювати прокомуністичні ідеї на кшталт пошуку місця комунізованої Росії у світовому розвитку [5]. Зрештою, наприкінці грудня 1928 р. М. Трубецький зазначив неможливість відновити внутрішню єдність та рівновагу євразійства і заявив про свій вихід з євразійської організації²⁷. За таких обставин П. Савицький був змушений перебрати на себе її керівництво. Ще на початку євразійського руху Георгій Мукалов брав активну участь у розвитку його ідей і навіть став довіреною особою Петра Савицького, з яким познайомився під час навчання на Російському юридичному факультеті в Празі на початку 1920-х років. За свідченнями П. Савицького, одного з євразійців, Георгія Миколайовича Мукалова, 1924 р. відправили в Росію для зв'язку з «Трестом». Як далі згадував П. Савицький, Мукалов відмовився повертатися до Праги, розірвав із ним ділові зв'язки і залишився в Ленінграді. Піком співпраці євразійців з «Трестом» стала поїздка П. Савицького до Москви для зустрічі з «московськими євразійцями». У Москві Савицький мав унікальну можливість побачити майстерно підготовлений співробітниками ОГПУ спектакль, до якого ввели не тільки зустрічі з членами «євразійських осередків», а й підпільну церковну службу. Як пізніше згадував П. Савицький, Мукалов відмовився повертатися до Праги, розірвав із ним ділові зв'язки і залишився в Ленінграді. Запис П. Савицький зробив 5 січня 1937 р. (примітка 6 до листа № 19 П. С. Арапова до П. П. Сувчинського)²⁸.

и человечество», яка заклала інтелектуальні й культурні основи євразійства (див.: Ясь О. В. Трубецькой Микола Сергійович // Енциклопедія історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=trubetskoj_M (дата звернення: 16.05.2023); Глебов С. Евразийство между империей и модерном : история в документах. М. : Новое издательство, 2010. С. 23–29.)

²⁷ Орлик И. И. Евразийская идея: возникновение и эволюция // Вестник РУДН. Серия: Всеобщая история. М., 2010. № 4. С. 7–21.

²⁸ Глебов С. Евразийство между империей и модерном... С. 140–141, 589–599.

Про Г. Мукалова також згадував у своїх спогадах учасник подій, безпосередньо пов'язаних з операцією «Трест», Сергій Войцеховський: «Небагатослівним був і пражанин Мукалов, який двічі переходив кордон і не повернувся з другого “походу”»²⁹. Так само ім'я С. Войцеховського згадано у зв'язку з його допомогою Г. Мукалову під час нелегального перетину кордону СРСР у матеріалах архівно-кримінальної справи № 505327 за звинуваченням Мукалова, Жарова та ін.³⁰ Із цього випливає, що Георгій Мукалов опинився в самому епіцентрі чекістської розробки «Ярославець». Відомий історик Г. Іоффе в дослідженні «Смертельная “игра”: операция “Трест”» наголошував, що й нині про цю чекістську спецоперацію відомо далеко не все, оскільки архівні документи з російського боку до цього часу майже недоступні для дослідників. Переважно про неї відомо з фільму, який героїзує чекістів, поставленому ще в 1970-х роках за оповіданням Льва Нікуліна «Операция “Трест”»³¹. За радянською версією, у травні 1927 р. «Трест» викрив секретний агент і один із керівників створеного ОГПУ СРСР Монархічного об'єднання Центральної Росії (МОЦР) — ще одна кодова назва «Тресту», який розмістився в Парижі під назвою Московська муніципальна кредитна асоціація, — Олександр-Едуард Опшерпут³².

17 травня 1927 р. у ризькій газеті «Сегодня» О.-Е. Опшерпут опублікував лист, у якому викрив чекістську провокацію під назвою «Трест». Зокрема, у листі Опшерпут визнав, що з 1922 р. працював на КРВ ОГПУ як таємний співробітник. Також він наголошував, що «Тресту» вдалося глибоко зануритися у високі політичні кола білої еміграції і значною мірою її контролювати. Опшерпут повідомляв, що псевдоконтрреволюційну організацію («Трест») ще в 1921 р. створили співробітники ВЧК–ОГПУ В. Менжинський, М. Трилісер, А. Артузов, В. Стирне, А. Лонговий та ін. Правда, за версією

²⁹ Войцеховский С. Л. Трест: воспоминания и документы. Онтарио : Заря, 1974. С. 54.

³⁰ Колекція справ реабілітованих (1918–1950). Архівно-кримінальна справа Мукалова Олексія Миколайовича // ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45830. Т. 1–2. Т. 1.

³¹ Никулин Л. В. Мертвая зыбь: роман. М. : Воениздат, 1983. 343 с.

³² Иоффе Г. Смертельная «игра»: операция «Трест» // Наука и жизнь. 1998. № 3. URL: <https://www.nkj.ru/archive/articles/10389/> (дата звернення: 26.12.2021); Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб / пер. с англ. В. Доценко. Киев : НОРА-ДРУК, 2003. С. 236.

Г. Иоффе, справжніми авторами «Тресту» називають колишнього польського розвідника Віктора Кіяковського (Стецкевича), який перейшов на бік більшовиків, а також колишнього товариша міністра внутрішніх справ і командувача окремим корпусом жандармів департаменту поліції міністерства внутрішніх справ генерала Володимира Джунковського (1913), який почав працювати на ВЧК³³.

Спочатку справа «Тресту» була у віданні 4-го англо-саксонського відділення (начальник — В. Кіяковський, пізніше його змінив В. Стирне), а згодом до справи долучили 6-те відділення КРВ ОГПУ³⁴. Саме «трестівці» заманили 1923 р. у радянську Росію генерала-хорунжого отамана А. Тютюнника³⁵ (так у тексті), пов'язаного з Борисом Савінковим³⁶, а незабаром і британського розвідника Сід-

³³ Иоффе Г. «Трест»: легенды и факты // Новый Журнал. 2007. № 247, 249. URL: <https://magazines.gorky.media/nj/2007/247/trest-legendy-i-fakty.html>; <https://magazines.gorky.media/nj/2007/249/trest-legendy-i-fakty-2.html> (дата звернення: 29.01.2023).

³⁴ Зданович А. А. Польский крест советской контрразведки... С. 208, 268.

³⁵ Помилка в тексті, насправді — Юрій Тютюнник. Вивід генерала-хорунжого армії УНР Юрія Тютюнника 1923 р. у Радянську Україну був пілотним проектом, розробленим ГПУ УСРР під керівництвом начальника Київського губвідділу ГПУ та повноважного представника ОГПУ на Україні Ю. Євдокимова під назвою: агентурна розробка «Справа № 39», або «Операція «Тютюн». Для цього чекісти створили підставну контрреволюційну організацію «Вища військова рада» на чолі з «бюро ВВР». Чекісти з «ВВР» переконали Ю. Тютюнника повернутися в УСРР нібито для того, щоб очолити цю організацію. Але одразу після перетину кордону Ю. Тютюнника заарештували [6, с. 271–272].

³⁶ Савінков Борис Вікторович (псевдо — Веніамін, Галлей Джемс, Ксешинський, Павло Іванович, Д. Є. Суботін, Адольф Томашевич, Леон Роде, Костянтин Чернецький) — член партії есерів, один із керівників її Бойової організації. Терорист. Народився 19.01.1879 р. у Харкові. Син судді. Навчався в гімназії у Варшаві, Санкт-Петербурзькому ун-ті (не закінчив). Вступив у партію соціалістів-революціонерів 1903 р. та увійшов до Бойової організації, організатор та учасник багатьох терористичних актів. У 1904 р. організував убивство міністра внутрішніх справ В. Плеве. У 1905 р. організував убивство московського генерал-губернатора князя Сергія Олександровича. У 1917 р. — комісар 8-ї армії, потім Південно-Західного фронту, із 19 липня 1917 р. — товариш військового міністра та керуючий військовим міністерством Тимчасового уряду. У 1918 р. — засновник і керівник Союзу захисту батьківщини і свободи, незабаром представник адмірала Колчака у Парижі, із 1920 р. — голова Російського політичного комітету в Польщі. Після нелегального переходу в СРСР у серпні 1924 р. заарештований органами ОГПУ та засуджений. Убитий у тюрмі 7 трав-

нея Рейлі. Улітку 1924 р. чекісти заарештували Б. Савінкова. Його вивели на радянську територію нібито для зв'язку з підпільною організацією ліберально-демократичного напрямку. Ця операція мала кодову назву «Синдикат-2» і не була прямо пов'язана з «Трестом»³⁷, хоч і тут не обійшлося без участі трестівців. Ось що писав із цього приводу британський дослідник Е. Кук: «10 серпня Б. Савінков виїхав із Парижу до Берліну, де його зустріли Олександр Якушев³⁸, Олександр-Едуард Опперпут та інші члени «Тресту». Йому видали радянський паспорт на ім'я В. І. Степанова і влаштували проїзд до білоруського кордону, який Б. Савінков перетнув 20 серпня 1924 р. По радянській території він встиг пройти лише 15 миль, і його заарештував співробітник ОГПУ Р. Пиляр...»³⁹ В іншому своєму дослідженні — «Подлинная история “короля шпионов”» Е. Кук згадує про рядового члена «Тресту», справжнього білогвардійця Мукалова-Михайлова, із яким С. Рейлі та О. Якушев виїхали в окремому купе міжнародного вагона в Москву⁴⁰.

.....
 ня 1925 р. у Москві. (Див.: Русская эмиграция в борьбе с большевизмом / сост., науч. ред., предисл. и коммент. д-ра ист. наук С. В. Волкова. М. : Центрполиграф, 2005. С. 457; Савинков Борис Викторович // Хронос. Всемирная история в интернете. URL: http://hrono.ru/biograf/bio_s/savinkov.php (дата звернення: 27.12.2022).)

³⁷ Мозохин О. Б., Сафонов В. Н. Синдикат-2. ГПУ против Савинкова. М. : Вече, 2018. С. 437–438.

³⁸ Якушев Олександр Олександрович (1876–1937) — росіянин, із дворян. Народився в Твері, закінчив Імператорський Олександрівський лицей, остання посада — керуючий експлуатаційним департаментом управління водних шляхів міністерства шляхів сполучення в чині статського радника. З 1921 р. працював як консультант із водного господарства. У царській та Білій арміях не служив. Підтримував контакти з представниками Білого руху, що й стало причиною його арешту ВЧК. Після арешту його завербував А. Артузов. О. Якушев очолив політраду легендарної підпільної організації МОЦР і незабаром став однією з ключових фігур відомої чекістської операції «Трест». Після викриття «Тресту» працював у Наркоматі шляхів сполучення. У 1934 р. заарештований, засуджений до 10 років ув'язнення. Після тюрми його відправили до ГУЛАГу (імовірно, у Соловецькі табори), де після трирічного перебування він помер у лютому 1937 р. (див.: Гаспарян А. Операція «Трест»... С. 130–131, 383).

³⁹ Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб... С. 243.

⁴⁰ Кук Э. Сидней Рейли. Подлинная история «короля шпионов». М. : Алисторус, 2017. С. 161. (Разведка и контрразведка).

У дослідника М. Байсвенгера про Георгія Мукалова зауважено в розділі «Хронологія життя П. М. Савицького»: «16 березня 1925 р. євразійці, очолювані ним (П. С.), разом із Г. Мукаловим, П. Сувчинським конспіративно зустрілись із генералом М. Скобліним⁴¹, із яким обговорювали питання співробітництва проти більшовиків. 20 березня М. Скоблін виїхав разом із Г. М. Мукаловим з Берліну до Данцига (нині Гданськ, Республіка Польща) для зустрічі з представником “Тресту”»⁴². Також про Г. Мукалова згадував А. Гаспарян у книжці «Операция “Трест”. Советская разведка против русской эмиграции. 1921–1937 гг.»: «Навесні 1924 р. на переговори з лідерами монархічної організації Центральної Росії приїхав євразієць

---

⁴¹ Скоблін Микола Володимирович (1893–1937) — генерал-майор із 26 березня 1920 р. (у віці 27 р.). Мав дворянське походження. До 1912 р. навчався у Ніжинській провінційній гімназії, з якої пішов до Чугуївського військового училища. Брав активну участь у Першій світовій війні на різних офіцерських посадах. Упродовж п'яти місяців 1915 р. за особливу хоробрість отримав орден Св. Георгія 4-го ступеня та георгіївську зброю. У Добровольчій армії із самого її заснування, першопроходець. Служив у барона П. Врангеля. Командував Корніловською ударною дивізією. Радянський агент в еміграції. Завербований своїм колишнім однополчанином агентом ОГПУ–НКВД П. Ковальським 1930 або 1931 р., мав псевдо «Фермер». За свідченням радянського розвідника Леопольда Треппера, виконуючи завдання НКВД, М. Скоблін підкинув начальнику Головного управління поліції безпеки СС Р. Гейдриху фальшиві документи нібито про заколот на чолі з М. Тухачевським проти Й. Сталіна. У 1937 р. М. Скоблін взяв участь у викраденні голови Російської загальновійськової спілки (РЗВС) генерала Є. Міллера. Побоюючись викриття, М. Скоблін утік в Іспанію. За версією Дж. Кастелло, його ліквідували агенти НКВД Орлов, Серебрянський та Ейтінгон. Однак військовий історик А. Гаспарян у книзі «ОГПУ против РОВС. Тайная война в Париже. 1924–1939 гг.» стверджує, що генерал Скоблін ніколи не працював на ОГПУ–НКВД, бо насправді немає жодних фактів, які б підтверджували його співпрацю із соютами. За словами А. Гаспаряна, кампанія із дискредитації генерала Скобліна була розгорнута з метою прикриття справжнього агента радянських спецслужб, імплементованого у РЗВС (див.: Дорошенко М. Николай Скоблин — типичный пример жизни агента НКВД // FAKEOFF. URL: <https://fakeoff.org/history/nikolay-skoblin-tipichnyy-primer-zhizni-agenta-nkvd> (дата звернення: 15.06.2022); Абиныкин Р. М. Офицерский корпус Добровольческой армии: социальный состав, мировоззрение. 1917–1920 гг. : моногр. Орел : Издатель А. Воробьев, 2005. С. 30.)

⁴² Власенко В. М. Петр Николаевич Савицкий (1895–1968)... С. 29.

Мукалов. Він прибув, нелегально перетнувши естонсько-радянський кордон. Побував у Москві та Харкові»⁴³.

Важливою стала й зустріч Г. Мукалова із С. Рейлі та обставини арешту останнього. Ім'я Сіднея Рейлі було добре відоме більшовикам із 1918 р., відколи він намагався організувати заколот проти більшовицького уряду і приборати В. Ульянова (Леніна) разом з іншими керівниками Раднаркому та РКП(б), за що його 3 грудня 1918 р. заочно засудив до страти Верховний революційний трибунал при ВЦВК (про це повідомляла московська газета «Известия») ⁴⁴. Доречно нагадати, що британський розвідник С. Рейлі (його справжнє ім'я Зигмунд Георгійович Розенблюм) мав українське коріння. Він народився 11 березня 1873 р. у Херсоні, його дитинство минуло в Одесі ⁴⁵. У 1917 р. С. Рейлі почав служити в британській розвідці. Незабаром отримав військове звання капітана Королівського авіаційного корпусу Канади ⁴⁶, а вже наступного року його відзначили однією з найвищих нагород Британії — орденом «Военного хреста». У британській розвідці SIS — Secret Intelligence Service (Секретна розвідувальна служба — пер. з англ. *В. Ф.*) — Сіднея Джорджа Рейлі вважали легендарним розвідником, він був довіреною особою сера Вінстона Черчилля. Цікаво, що британський письменник і колишній розвідник Ян Флемінг створив свого Джеймса Бонда після того, як прочитав в архівах SIS про подвиги Сіднея Рейлі ⁴⁷. У 1922 р. офіційний контракт С. Рейлі з розвідкою скасували у зв'язку із закінченням Першої світової війни та скороченням урядового бюджету на розвідку, але в SIS про нього не забули. Узимку 1925 р. «Трестом» зацікавилася британська розвідка, і С. Рейлі отримав шифровану вказівку від голови відділення SIS у Гельсінгфорсі (Гельсінкі) командора Ернста Бойса: вирушити в радянську Росію, щоб там на

⁴³ Гаспарян А. Операция «Трест»... С. 175.

⁴⁴ Рейлі Сідней Георгійович (1874–1925) — британський підданий, хімік, англійський розвідник. Закінчив філософський ф-т Гейдельберзького ун-ту, Королівський гірський ін-т у Лондоні. Перебував на розвідувальній роботі в Німеччині, Польщі, США. У 1925 р. унаслідок операції КРВ ОГПУ «Трест» був виведений на територію СРСР, заарештований і 5 листопада 1925 р. убитий співробітниками ОГПУ [7, с. 437–438].

⁴⁵ Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб... С. 41.

⁴⁶ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда XX века / пер. с англ. В. Ю. Соков. М. : Центрполиграф, 2001. С. 32.

⁴⁷ Кук Э. Сидней Рейли STI. В паутине секретных служб... С. 7.

місці зустрітися з керівництвом «Тресту» і з'ясувати шанси організації на отримання влади в Росії⁴⁸. Щоправда, у російській еміграції дехто достеменно знав, що «Трест» був суто чекістською провокацією. Із цього приводу учасник Білого руху М. І. Виноградов⁴⁹ писав в емігрантському військово-політичному журналі «Переключка» («Pereklichka») ⁵⁰: «Ще до кінця 1923 р. М. Захарченко ⁵¹ поінформувала О. П. Кутепова про істинне обличчя МОЦР і О. Якушева»⁵². Це пояснює, чому генерал Кутепов так наполегливо відмовляв С. Рейлі від поїздки до СРСР. Як тільки Рейлі вийшов на контакт із представниками «Тресту», про це одразу доповіли Ф. Дзержинському, який доручив начальнику КРВ ОГПУ СРСР А. Артузову невідкладно розробити операцію з виведення С. Рейлі в СРСР⁵³.

Завершальний етап цієї операції відбувся 25 вересня 1925 р. Того дня Сідней Рейлі нелегально перетнув річку Сестру на фінсько-радянському кордоні, південніше від Виборга. Одразу після перетину кордону його зустрів радянський прикордонник Тойво Вякья (І. Петров). Він посадив С. Рейлі на поїзд до Ленінграда, і там його зустріли співробітник КРВ ОГПУ Г. Сироежкін, за легендою — рядовий член МОЦРу на прізвище Семен Щукін⁵⁴ і О. Якушев. На

⁴⁸ Там само. С. 249–251.

⁴⁹ Виноградов Микола Іванович — капітан. У Збройних силах Півдня Росії і російській армії був у Марковській артилерійській бригаді. В еміграції у США. Доктор медичних наук, публіцист. Помер 21 (або 23) квітня 1968 р. у Нью-Йорку (див.: Русская эмиграция в борьбе с большевизмом... С. 461).

⁵⁰ Переключка = Pereklichka (Нью-Йорк). 1962. Август. № 120.

⁵¹ Захарченко Марія Владиславівна (Захарченко-Шульц, уродж. Лисова, у першому шлюбі Міхно). Народилася 09.12.1893 у Пензенській губ. Мала дворянське походження. Закінчила Смольний ін-т 1912 р. З початку Першої світової війни доброволець, унтер-офіцер 3-го гусарського Ї Імператорської величності княгині Ольги Миколаївни полку. З кінця 1917 р. — організаторка Спільки самозахисту та керівниця партизанського загону в Пензенській губ., потім у підпіллі в Пензі та Москві. У Збройних силах Півдня Росії; з червня 1919 р. — у дивізіоні 15-го уланського полку. Отримала важке поранення під Каховкою. Галліполійка, була у бойовій організації генерала Кутепова, з 1927 р. у Польщі. Оперативні псевдо: Андрій Диков, Ольга Вескеч. Смертельно поранена 23.06.1927 у ст. Дретунь під Борисовом у перестрілці із співробітниками ОГПУ (див.: Русская эмиграция в борьбе с большевизмом... С. 450).

⁵² Войцеховский С. Л. Трест : воспоминания и документы... С. 41.

⁵³ История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы / глав. ред. Е. М. Примаков. М. : Международные отношения, 2014. С. 120.

⁵⁴ Гладков Т. К. Артур Артузов. М. : Молодая гвардия, 2008. С. 120.

ранок 26 вересня вони прибули до Ленінграда, а вже надвечір виїхали до Москви⁵⁵. Про подробиці цієї зустрічі писав і Робін Брюс Локкарт у книжці «Сідней Рейлі: шпигун-легенда ХХ століття». Р. Локкарт і Е. Кук подали майже схожу інформацію про обставини зустрічі Г. Мукалова з С. Рейлі. Р. Б. Локкарт зауважив: «Після виступу С. Рейлі на засіданні його посадили в авто і після того, як він відправив на пошті шифроване повідомлення-листівку про своє благополучне прибуття, доставили просто до внутрішньої тюрми ОГПУ СРСР на Луб'янці. <...> Одразу після арешту Рейлі на квартирі Стауниця (Опперпута) піднялася тривога. У той час на квартирі перебували О. Якушев, О. Ланговий (О. Денисов), П. Зубов, Г. Мукалов і, власне, сам Е. Стауниця. Георгій Мукалов та Едуард Стауниця відповідно до наперед схваленого плану не були посвячені в операцію з виведення С. Рейлі на територію СРСР, ось чому присутні у квартирі чекісти старанно розігрували перед ними спектакль. Г. Мукалов, абсолютно розбитий морально, нервово курив цигарку за цигаркою, знищував папери, не помічаючи, що вся підлога вже засипана недопалками. Що стосується О. Якушева, то він взагалі спочатку зібрався їхати в Ленінград, але повернувся назад, оскільки, як ніхто інший, був зацікавлений у продовженні широкомасштабного використання "Тресту". Замість нього до Ленінграда відправили П. Зубова з Г. Мукаловим, яким доручили з'ясувати, що насправді відбулося на фінському кордоні в ніч на 28 вересня. Щоб заспокоїти Мукалова, йому показали телеграму від М. Захарченка, на яку вже наперед була готова відповідь — "Хвороба завершилась смертельним результатом"»⁵⁶.

Украй важливим для чекістів було приховати арешт С. Рейлі, тому що тоді виникала реальна небезпека провалу «Тресту». Щоб запобігти цьому, 28 вересня 1925 р. чекісти інсценували збройний інцидент на радянсько-фінському кордоні поблизу населеного пункту Старий Алакюль, неподалік від Карельського перешийка, метою якого було створення чуток, що С. Рейлі та троє його людей нібито під час переходу кордону з радянського боку потрапили в пастку й були вбиті під час перестрілки з прикордонниками. Ленінградська «Красная газета» також розмістила відповідне повідомлення про те,

⁵⁵ Иоффе Г. «Трест»: легенды и факты // Новый Журнал. 2007. № 249. С. 47–48.

⁵⁶ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда ХХ века... С. 101, 103, 107.

що в ніч з 28 на 29 вересня група невідомих намагалася нелегально потрапити у Фінляндію. Під час перестрілки з прикордонниками трьох бандитів було вбито⁵⁷. Докладніший опис цієї «події» розмістила на своїх шпальтах газета «Известия»: «У ніч з 28-го на 29 вересня четверо контрабандистів намагалися перейти кордон з Фінляндією. Двоє були вбиті на місці. Одного, котрий виявився фінським солдатом, взяли в полон. Четвертий, смертельно поранений, помер по дорозі до Ленінграда»⁵⁸. У розслідуванні цього прикордонного інциденту, проведеного МОЦРом в Ленінграді, безпосередньо взяв участь представник євразійців при МОЦРі Мукалов⁵⁹. За російськими джерелами, 5 листопада 1925 р., виконуючи вирок, винесений ще в грудні 1918 р., Сіднея Джорджа Рейлі стратили поблизу Богородська, що за Сокольниками (Москва). Його нібито з близької відстані двома пострілами застрелив співробітник 6-го відділку КРВ ОГПУ Г. Сироежкін. Хоч британський дослідник Р. Локкарт стверджує, що С. Рейлі було вбито лише у вересні 1927 р. Він посилався на документи, згідно з якими ще 1926 р. С. Рейлі був живий, а також на газету «Известия», яка у вересні 1927 р. повідомляла, що С. Рейлі стратили разом із групою російської інтелігенції у червні 1927 р.⁶⁰

Твердження А. Гаспаряна, що Г. Мукалов був співробітником ВЧК–ОГПУ⁶¹, схоже, не відповідає дійсності. Крім цієї згадки, у доступних джерелах ніяких даних про співпрацю Георгія Мукалова з радянськими спецслужбами не знайдено. У 1924 р. племінник барона Врангеля Петро Арапов, за сумісництвом один із керівників євразійського руху, відрядив до Москви Георгія Мукалова, щоб проінспектувати діяльність МОЦР. У Москві чекісти «продемонстрували» Мукалову «активну» роботу організації. Після позитивного відгуку Мукалова про роботу МОЦР у СРСР прибув і сам П. Арапов. Перед ним розіграли вже цілу «нараду» керівної ланки МОЦР, на якій були присутні чекісти О. Якушев, В. Стирне та ін. Особливе враження на Арапова справив колишній царський генерал А. Зайончковський (на час зустрічі з Араповим співробітник

⁵⁷ История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы... С. 121.

⁵⁸ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда XX века... С. 79, 107.

⁵⁹ История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы... С. 122.

⁶⁰ Локкарт Р. Б. Сидней Рейли: шпион-легенда XX века... С. 108, 205.

⁶¹ Гаспарян А. Операция «Трест»... С. 187.

ОГПУ), дуже відомий у монархічних колах⁶². Отже, якщо ОГПУ і використовувало Г. Мукалова, то, мабуть, «наосліп». А от арешт органами ОГПУ і його страта 1927 р. є вагомими причинами, які дають змогу зробити припущення, що Г. Мукалов не співпрацював з органами ОГПУ. Лише через багато років стало відомо, що насправді Георгій Миколайович Мукалов працював на польську військову розвідку. У матеріалах перевірки органами КГБ УРСР справи О. Мукалова є повідомлення Міністерства національної оборони ПНР, датоване 1957 р., про те, що під час перебування у м. Пінську (нині Республіка Білорусь) 1922 р. Г. Мукалов почав співпрацювати з поляками, а його перебування на території Польщі було дозволене Другим відділом Польського генерального штабу (т. зв. «двуйка»). Г. Мукалов співпрацював із резидентурою № 2 «двуйки» в м. Рівному. Отже, Георгій Мукалов так і не був викритий як співробітник польської військової розвідки. Про це чекісти дізналися лише через 30 років після його арешту та страти органами ОГПУ в Ленінградській обл. Невідомо, чи плідною була співпраця Георгія Мукалова з польською розвідкою і чи сприяла вона викриттю «Тресту». Можливо лише припустити, що очевидним наслідком цієї співпраці став його тісний зв'язок з одним із засновників євразійського руху — Петром Савицьким, що дало змогу польській стороні знати про справи не тільки тогочасного євразійського руху, а й значної частини монархічно налаштованої білої еміграції, а можливим результатом — знищення поляками в березні 1927 р. майже всієї радянської розвідувальної мережі у Варшаві. Цікаво, що одразу після провалу радянської розвідки у Варшаві правоохоронні органи Туреччини і Китаю також здійснили успішні операції, ліквідувавши радянські розвідувальні мережі у своїх країнах. Незабаром і британська контррозвідка винищила радянську мережу в Лондоні⁶³. Якщо за надзвичайно короткий часовий проміжок провалилося стільки закордонних радянських розвідувальних мереж, то, за логікою, виходить, що широко розрекламований у радянській історіографії «Трест» не «самоліквідувався» у зв'язку з успішним виконанням покладених на нього керівництвом ОГПУ завдань, а навпаки, ОГПУ було змушене

⁶² История российской внешней разведки : очерки : в 6 т. Т. II. 1917–1933 годы... С. 117.

⁶³ Лузан Н. Н. (Абин Н.). Лубянка: подвиги и трагедии. М. : Кучково поле, 2010. С. 140–141.

терміново зробити попередження своїм іноземним агентам про можливий провал «Тресту». Можливо, що як «сигнальники» задіяли радянські газети, які 21 квітня 1927 р. опублікували попередження про ліквідацію «контрреволюційної шпигунської групи», пов'язаної з прихильниками великого князя Миколи Миколайовича та керівника білих генерала О. Кутепова⁶⁴. Безумовно, цю інформацію швидко підхопили зарубіжні газети і поширили у своїх країнах, що дало можливість попередити хоча б локалізувати провал «Тресту». Фактично, про те саме писав С. Войцеховський у статті «Новое о Тресте». За його версією «Тресту» загрожувала неминуча самоліквідація, на чому наголошував і польський емігрантський історик Річард Врага: «Трест» намагався подавати Варшавському генштабу дезінформацію щодо пропускну здатності радянської залізниці. Тому поляки наполягали на зустрічі з О. Якушевим, але він ухилився від неї і з Парижа повернувся до Москви не через Варшаву, а через Берлін та Ригу. Ось чому закордонне «відрядження» О.-Е. Опперпуга у Фінляндію стало нагально потрібним. На думку С. Войцеховського, то було бажання радянської розвідки зберегти, хоча б на короткий термін, свого агента в Кутеповській організації⁶⁵. Ось чому агент ОГПУ О.-Е. Опперпуг після втечі 9 квітня 1927 р. у Фінляндію оприлюднив 17 травня 1927 р. у ризькій газеті «Сегодня» лист про викриття «Тресту» як легенди КРВ ОГПУ. Незважаючи на офіційне повідомлення тодішнього заступника ОГПУ СРСР Генріха Ягоди про те, що Опперпуг загинув 18 червня 1927 р. у Москві під час перестрелки з чекістами, С. Войцеховський у книжці «Трест» фактично відкинув заяву Г. Ягоди, наводячи цікаві факти, що в 1941 р. в окупованому нацистами Києві на вул. Леніна, 32 відкрився великий антикварний магазин такого собі «українського барона Мантейфеля», він же О. Коваленко. Через деякий час місцеве гестапо під час операції з ліквідації розгалуженої мережі НКВД у Києві вийшло на цього Коваленка, який виявився давнім співробітником НКВД. Окрім того, його упізнав київський гестапівець із російських емігрантів. За його словами, цей Коваленко був Опперпугом, активним учасником відомої з 1922 р. радянської провокаційної організації «Трест». Після арешту гестапівці розстріляли О. Коваленка (Опперпуга) в окупо-

---

⁶⁴ Беленкин Б. Пасынки революции... С. 126–149.

⁶⁵ Войцеховский С. Новое о Тресте // Новый Журнал (Нью-Йорк). 1978. Кн. 132. С. 231.

ваному Києві 1943 р. Про те саме писав С. Мечник у книжці «Під трьома окупантами»⁶⁶, а С. Войцеховський написав про Коваленка (Опперпута) у згаданій статті в «Новом Журнале»⁶⁷. Щодо загибелі О.-Е. Опперпута в Києві С. Войцеховський посилався на генерала В. Біскупського⁶⁸, із яким він зустрівся в Берліні восени 1944 р. Генерал розповів йому, що за часів нацистської окупації Києва німці викрили і невдовзі розстріляли радянського підпільника, який видавав себе за Олександра Коваленка та барона Мантейфеля, проте виявилось, що це був чекіст Опперпут⁶⁹.

Ми обмежилися виявленими біографічними матеріалами про Георгія Миколайовича Мукалова і здійснили первинний аналіз його боротьби з радянським режимом, трохи відкривши завісу таємничості навколо агентурної розробки ВЧК–ОГПУ «Ярославець», вона ж «Справа № 39», вона ж «Монархічне об'єднання Центральної Росії» (МОЦР), вона ж «Московська муніципальна кредитна асоціація» та операція «Трест». Вважаємо, що маємо достатньо вагомих підстав для подальших досліджень біографії Георгія Мукалова, його боротьби з більшовизмом, а також справжньої причини удаваної самоліквідації «Тресту».

Повертаючись до реабілітації Олексія Миколайовича Мукалова, зауважимо, що ретельні пошуки компромату на нього ніякого ре-

⁶⁶ Мечник С. Під трьома окупантами : спогади українського революціонера-підпільника. Лондон : Укр. вид. спілка, 1958. С. 118–119.

⁶⁷ Войцеховский С. Новое о Тресте... С. 222–223.

⁶⁸ Біскупський Василь Вікторович (1878–1945, за ін. даними, 1949) — військовий діяч. Генерал-майор. 1897 р. закінчив Миколаївське кавалерійське училище. Брав участь у Російсько-японській та Першій світовій війнах. Георгіївський кавалер. У період Гетьманату командував Одеським корпусом. При евакуації з Одеси потрапив до Константинополя, звідти через Сербію і Чехію прибув до Берліна. Ініціатор проведення 1-го монархічного з'їзду в Бад-Рейхенгалле (Німеччина). Узяв участь у Капшському пучці 10–17 березня 1920 р. (військовий заколот Каппа-Лютвіца) у Німеччині. Привітав прихід до влади нацистів у січні 1933 р. У 1936 р. очолив створене німецькими нацистами Управління у справах російської еміграції, у відання якого потрапили майже всі російські емігранти в Європі (див.: Серегин А. В. Генерал В. В. Бискупский в движении монархистов-легитимистов // Историческая и социально-образовательная мысль. 2017. Т. 9, №1/1. С. 79. URL: <https://hist-edu.ru/index.php/hist/article/view/2569>).

⁶⁹ Русская эмиграция в борьбе с большевизмом... С. 59.

зультату КГБ не дали. Однак полковник слідчого управління КГБ УРСР П. Федоренков залишив заяву Надії Петрівни Мукалової без уваги, незважаючи на те, що сфальсифікований НКВД епізод звинувачення про нібито тісну «злочинну» співпрацю Олексія Мукалова з Леонідом Сорандо⁷⁰ в матеріалах його архівно-кримінальної справи спростувався, оскільки немає ніяких даних, які б свідчили про злочинні зв'язки Л. Сорандо з О. Мукаловим, а також інформації про злочинну діяльність у справі останнього.

Обґрунтовуючи причину відмови в розгляді заяви Н. Мукалової, у висновку від 14 серпня 1957 р. полковник П. Федоренков навів зібрану КГБ інформацію про те, що брати Олексія Мукалова Георгій та Михайло служили в Білій армії, а її батько і рідний брат емігрували за кордон. У цьому він спирався на постанову військового прокурора КОВО від 27 березня 1940 р., у якій заяву Надії Мукалової про перегляд справи її чоловіка залишили без наслідків. Лише протест військового прокурора КВО І. Булдаріна в порядку нагляду, надісланий 31 грудня 1957 р. до військового трибуналу КВО, дав змогу на підставі визначення військового трибуналу округу від 29 січня 1958 р. скасувати постанову комісії при НКВД СРСР від 25 січня 1938 р. (протокол № 196) про розстріл Олексія Миколайовича Мукалова та припинити порушену проти нього кримінальну справу за недоведеністю висунутого звинувачення.

Залишається без відповіді запитання: чому в матеріалах архівно-кримінальної справи Олексій Мукалов і його сестра Катерина жодного разу не згадували про їхню матір? Наразі нам не відоме її ім'я, дівоче прізвище, як і з чого вона жила. Так само в матеріалах перевірки архівно-кримінальної справи О. Мукалова відсутня будь-яка інформація стосовно його матері.

Ще один важливий документ зберігся в матеріалах справи Олексія Мукалова. Він має істотне значення для дослідження біографій київських адвокатів, репресованих сталінським режимом під час великого терору, їхнього особистого життя і професійної діяльності. Ідеться про довідку № 006 від 1 квітня 1957 р. під грифом «таємно», яку на запит КГБ УРСР стосовно особистої справи адвоката О. Мукалова надіслав голова Президії Київської обласної

---

⁷⁰ Фонд кримінальних справ на осіб, знятих з оперативного обліку МВС України (1919–2006). Кримінальні справи на реабілітованих осіб. Архівно-кримінальна справа Сорандо Леоніда Анастасійовича // ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 58374.

колегії адвокатів А. Моркес. У довідці прямо вказувалося, що всі архівні особові справи адвокатів, зокрема й Олексія Миколайовича Мукалова (1886 р. народження), були спалені в Києві на початку липня 1941 р.⁷¹ Варто зазначити, що спалений архів особових справ адвокатів Київської обласної колегії адвокатів на початку липня 1941 р. був лише невеликим епізодом у системному нищенні архівів у СРСР. Відомий український історик Г. Боряк у дослідженні, присвяченому історії радянського архівоциду на початку липня 1941 р., зокрема знищенню урядового архіву Раднаркому УРСР за 1921–1940 рр., наводить такі факти: 3–4 липня 1941 р. були «утилізовані» архівні документи Юрбюро за 1922, 1927, 1929, 1931–1935 рр. (283 справи); Юрсектора (Правовий сектор) за 1934–1937, 1939 рр. (216 справ). Ідеться про архівні документи, що безпосередньо стосувалися всієї правової діяльності Раднаркому УРСР. Згідно з Актом знищення урядового архіву УРСР у липні 1941 р. масив документів, приречених на знищення, складався з 22 716 одиниць зберігання. Серед документів Юрсектора та Юрбюро РНК УРСР зберігались облікові картки, біографії та інші особові документи київських юристів. Зауважимо, що варварська акція НКВД у липні 1941 р. зі знищення архівів Раднаркому УРСР була лише однією із наймасштабніших в архівоциді, який прийшов в Україну з радянської Росії. Зокрема, Г. Боряк зазначає, що факт нищення архіву уряду УРСР став ще одним кроком на шляху демеморіалізації й денаціоналізації України та деформації джерельної бази історії України міжвоєнної доби, що не могло не позначитися на дослідженнях, які ґрунтувалися на цій деформованій базі [1, с. 531, 541–542, 548–549].

Дослідниця С. Цеменкова наводить численні приклади вандалізму, пов'язаного з ліквідацією архівних документів, які розпочалися одразу після жовтневого перевороту 1917 р. Більшовики почали атаку на архіви із захоплення петроградських архівосховищ. Спочатку їх цікавили «компромати» на «вождів» революції різного рівня. Потім у Петрограді, Москві та інших містах спеціально створили архівно-політичні комісії, які за сприяння слідчих органів заарештовували осіб, причетних до служби в жандармерії, поліції та бороть-

---

⁷¹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 45830. Т. 1–2. Т. 1. Арк. 16, 4, 6, 8–9, 10–12, 16–19, 21, 28–30, 32, 34–43, 46, 76–78, 84–90, 93–95, 96–99, 100–104, 106–108, 114.

бі з революційним рухом. Незабаром почався справжній розгром архівів, що, як полум'я, швидко поширився всією колишньою імперією. Знищення архівної документації поклали на архівні органи на підставі декрету Раднаркому РСФРР від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію та централізацію архівної справи», а на додачу та для розвитку положень цього декрету 22 квітня 1919 р. видали ще один декрет Раднаркому — «Про зберігання та знищення архівних справ». В умовах військового комунізму набула особливої важливості політична значущість архівних документів. Так більшовики намагалися розв'язувати поточні політичні завдання без збереження документальної спадщини, знищуючи сліди своєї злочинної діяльності⁷².

На жаль, російський архівовицид дістався і до України. Варто зазначити, що, на відміну від політичних кампаній в РСФРР зі знищення архівів, в Україні внаслідок частих змін влади та збройної агресії більшовиків і білогвардійців виник справжній колапс щодо паперу. Тож було обрано не найкращий спосіб поліпшити становище — завдяки архівним документам. Проте на знищення архівів в Україні швидко відреагували представники інтелігенції міста Кам'янця-Подільського. На ім'я голів Ради народних міністрів УНР, Трудового конгресу України та міністра народної освіти вони підготували спеціальне звернення про своє вкрай негативне ставлення до кампанії зі знищення архівних документів у Кам'янці-Подільському з метою переробки їх на папір. Зокрема, у документі було наведено факти розпорошення матеріалів: «...окремі частини всіляких архівів опинились в місцевих крамницях як обгортковий папір. <...> в місті Хмільнику на Поділлі “десь зник” весь архівний матеріал за 17, 18 ст. <...> Та не лише архіви державні, гинуть і приватні, церковні, монастирські <...> В селі Антонінах на Волині розграбовано наукові та мистецькі збірки графа Потоцького — ті самі, охороняти котрі їх власник прохав Головне управління мистецтва та національної культури <...> Як буде продовжуватися так далі, то весь доробок культурний українського народу за минулі віки пропаде марно в нинішніх воєнних хвилях. Прийдешні покоління будуть мати до нас одну велику зневагу та проклін»⁷³.

---

⁷² Цеменкова С. И. История архивов России: XX — начало XXI века : учеб. пособие / М-во науки и высшего образования РФ, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2019. С. 17, 19–20, 52–53.

⁷³ Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 1998. Т. 1. С. 127.

До збереження українських архівів долучився відомий український церковний і громадський діяч професор Іван Огієнко. На початку вересня 1919 р. він підготував клопотання до Міністерства народної освіти УНР про передачу архіву й бібліотеки колишнього Дворянського депутатського зібрання до Кам'янець-Подільського державного українського університету, а в жовтні 1919 р. Головний отаман армії УНР С. Петлюра та військовий міністр В. Петрів видали наказ про переважне право зберігання документів у державних архівах⁷⁴.

У грудні 1920 р. у Києві було видано наказ командувача польового управління армій Південно-Західного фронту РСФРР про заборону знищення архівів у приміщеннях, де розташовувалися військові установи, без дозволу архівного управління. Мабуть, цей наказ з'явився вже після того, як Особливий відділ 12-ї армії, що розташовувався в приміщенні колишньої Київської Судової палати, розпорядився викинути архіви Казенної та Нотаріальної палат, бо потрібно було переобладнати приміщення під тюрму. Цей приклад наводив Микола Василенко у листі до Дмитра Багалія від 16 грудня 1920 р. про стан архівної справи в Україні⁷⁵.

Наступна макулатурна кампанія 1930-х років розпочалася з постанови наркомату Робітничо-селянської інспекції СРСР (НКРСІ) від 20 грудня 1928 р. «Про порядок вилучення із закладів і підприємств архівної та іншої паперової макулатури для потреб уряду». Щоб прискорити знищення «макулатури», було залучено громадських активістів, які мали забезпечити «дострокове виконання та перевиконання важливого завдання». Подальше прискорення темпів та збільшення масштабів макулатурної кампанії пов'язувалися з безпосереднім втручанням Й. Сталіна. У листі, надісланому 1931 р. до редакції журналу «Пролетарська революція», Сталін у звичній для нього грубій манері схарактеризував наукових опонентів як «істориків-контрабандистів», наклепників, а архівістів затаврував як «архівних щурів». Протидію архівістів свавілля визначили як «головотяпство, що межує із злочином та зрадою робітничому класу». Реакція Центрального архіву на лист Й. Сталіна була швидкою й улесливою. Було заявлено, що цей лист є «найважливішою політич-

⁷⁴ Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 1998. Т. 1. С. 131, 138.

⁷⁵ Там само. С. 175–176.

ною директивною всьому теоретичному фронту, зокрема, історичній ділянці цього фронту»⁷⁶.

У 1938 р. радянський уряд почав передавати архівні установи країни у відання НКВД СРСР. Центральне архівне управління СРСР перетворили на Головне архівне управління (ГАУ) НКВД СРСР, а архівні установи союзних республік передали до ГАУ. У березні 1939 р. усі архівні установи УРСР підпорядкували НКВД УРСР. Центральне архівне управління УРСР перетворили на Архівний відділ НКВД УРСР. Республіканські та обласні історичні архіви підпорядкували безпосередньо наркомун внутрішніх справ УРСР та начальникам обласних управлінь НКВД, а міські й районні архіви — відповідно начальникам міських і районних відділів НКВД. Передачу архівних установ у розпорядження НКВД аргументовано тим, що з 1931 р. основним завданням архівів стало обслуговування репресивних органів. Після вбивства 1 грудня 1934 р. С. Кірова кількість специфічних запитів ОГПУ–НКВД СРСР так стрімко зросла, що зрештою паралізувала роботу архівів, а під час великого терору в березні 1938 р. виконання запитів від НКВД узагалі припинили. Відтоді НКВД підпорядкував собі всі архівні установи і відновив «оперативно-чекістську роботу», одноосібно використовуючи архівні документи «в оперативних цілях»⁷⁷. На наш погляд, підпорядкування архівних установ безпосередньо НКВД значно спростило здійснення архівоциду на початку липня 1941 р.

Початок масового знищення архівів Раднаркомун УРСР у Києві поклала спільна постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивезення і розміщення людських контингентів і цінного майна». Хоч у постанові архіви не згадано прямо, однак у ній було чітко розпорядження про застосування тактики «випаленої землі». Інших керівних документів, які б регламентували порядок знищення архівних документів, ще не знайдено. Очевидно, НКВД УРСР почав реалізовувати постанову самостійно, і вже 3 липня 1941 р. з'явився відповідний акт про знищення урядових документів.

Завдяки довідці про спалення всіх особових справ адвокатів на початку липня 1941 р., наданій Київською колегією адвокатів у квітні 1957 р. КГБ УРСР, можемо стверджувати, що в перші дні лип-

---

⁷⁶ Цеменкова С. И. История архивов России: XX – начало XXI века... С. 71.

⁷⁷ Пристайко О. Передача архівної системи у відання НКВД: причини та наслідки // Пам'ятки : археографічний щорічник. Київ, 2008. Т. 8. С. 3–4, 6–7.

ня 1941 р. республіканські органи НКВД синхронно знищували не тільки урядові архіви, а й архіви нижчого рівня — обласні, міські. Зокрема, у перші дні липня 1941 р. цілковито знищили документи, що зберігалися в Уманському й Білоцерківському філіалах Київського облдержархіву⁷⁸, а, за свідченнями очевидців, у ті самі дні липня 1941 р. енкаведисти спалили спецфонд Державного архіву м. Києва. Порядок нищення архівів імовірно регламентувався Інструкцією Головархіву НКВД СРСР, затвердженою заступником наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишовим (назву інструкції реконструювали Г. Боряк та Н. Кашеварова) «Про порядок розвантаження матеріалів, що не підлягають зберіганню, в архівах установ, розташованих на території, оголошеній на воєнному стані» [2, с. 550–552], що з'явилася лише 6 липня 1941 р.

Отже, надзвичайно важливе значення для дослідження життя та діяльності київських юристів і їхніх родин у міжвоєнний період мають архівні джерела. Матеріали кримінальної справи, сфабрикованої НКВД проти захисника Олексія Мукалова, певною мірою розкривають деякі невідомі сторінки біографії його та членів родини, а матеріали кримінальної справи ОГПУ проти Георгія Мукалова, документи зарубіжних архівів, мемуари та спогади сучасників і праці істориків наочно показують, що одні члени родини Мукалових були активними борцями проти більшовицького режиму (Георгій, Михайло та Микола), а інші до цього режиму ставились негативно (Олексій та Олександр). Також за допомогою цих джерел вдалося відкрити маловідому сторінку таємної діяльності радянських спецслужб у 1920-х роках — на початку 1941 р.

1. Боряк Г. «Знищено шляхом спалення...»: невідомий документ з історії архівоциду (Акт знищення урядового архіву України у липні 1941 р.) // Academia. Terra Historiae : студії на пошану Валерія Смоля : у 2 кн. Кн. 2. Простори історика / відпов. ред. Г. Боряк ; Ін-т історії України НАН України, ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України». Київ, 2020. С. 531–559.
2. Боряк Г., Кашеварова Н. Унікальний документ до історії архівоциду (Німецький переклад директиви Архівного відділу Управління НКВД

---

⁷⁸ Чуйко Р. В. Втрати та руйнування обласних державних архівів України у роки Другої світової війни // Гілея: науковий вісник. Київ, 2018. Вип. 138 (№ 11). Ч. 1. Історичні науки. С. 124.

- по Дніпропетровській області від 18 липня 1941 р. про знищення архівів) // Життя в науці : студії на пошану Любові Дубровіної / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; відп. ред. О. Онищенко. Київ, 2020. С. 547–572.
3. Великий терор в Україні: Німецька операція 1937–1938 років / упоряд. А. Айсфельд, Н. Сердюк. Київ : К.І.С., 2018. 1248 с.
  4. Заборовский В. В. Развитие института украинской адвокатуры в советский период в аспекте эволюции понимания терминов «адвокат» и «адвокатура» // Гуманитарные и юридические исследования. 2017. № 1. С. 162–167.
  5. Никитенко Е. В. Деятельность организации «Трест» в истории евразийства // Глобальные процессы в региональном измерении: опыт истории и современность : сб. материалов междунар. науч. конф. : в 2 т. Т. 1. IX междунар. науч. конгресс и выставка Интерэкспо Гео-Сибирь – 2013 (Новосибирск, 15–26 апр. 2013 г.). Новосибирск : СГГА, 2013. С. 103–108.
  6. Файзулін Я. Юрко Тютюнник і радянські органи держбезпеки // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2013. Вип. 9. С. 269–305.
  7. Філімоніхін В. Спецдіянка НКВС УРСР (1937–1941) місце таємного поховання жертв масових політичних репресій у 19, 20 кварталах Биківнянського лісу міста Києва // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 11 червня 2015 р.). Дніпропетровськ : Пороги, 2015. С. 94–111.
  8. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

REFERENCES

1. Boriak, H. (2020). "Znyshcheno shliakhom spalennia...": nevidomyi dokument z istorii arkhivotsydu (Akt znyshchennia uriadovoho arkhivu Ukrainy u lypni 1941 r.) ["Destroyed by Burning...": Unknown Document on the History of Archivocide (Act about Destruction of Governmental Archives in Ukraine in July 1941)]. In H. Boriak (Ed.). *Academia. Terra Historiae: Studii na poshanu Valeriia Smoliia [Academia. Terra Historiae: Studies in Honor of Valerii Smolii]* (Vol. 2, pp. 531-559). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
2. Boriak, H., & Kashevarova, N. (2020). Unikalnyi dokument do istorii arkhivotsydu (Nimetskyi pereklad dyrektyvy Arkhivnoho viddilu Upravlinnia NKVS po Dnipropetrovskii oblasti vid 18 lypnia 1941 r. pro znyshchennia arkhiviv) [A unique document on the history of archivecide

- (German translation of the directive from the Archives department of People's Commissariat of Internal Affairs in Dnipropetrovsk region on June 18th, 1941 on the destruction of archives)]. In O. Onyshchenko (Ed.). *Zhyttia v nauksi: Studii na poshanu Liubovi Dubrovinoi [Life in science: Studies in honour of Liubov Dubrovina]* (pp. 547-572). Kyiv, Ukraine. [In Ukrainian].
3. Aisfeld, A., & Serdiuk, N. (Comps.). (2018). *Velykyi teror v Ukraini: Nimetska operatsiia 1937-1938 rokiv [The Great Terror in Ukraine: The German Operation of 1937-1938]*. Kyiv, Ukraine: K.I.S. [In Ukrainian].
  4. Zaborovskii, V. V. (2017). Razvitie instituta ukrainskoi advokatury v sovetskii period v aspekte evoliutcii ponimaniia terminov "advokat" i "advokatura". *Humanities and Law Studies, 1*, 162-167. [In Russian].
  5. Nikitenko, E. V. (2013, April). Deiatelnost organizatsii "Trest" v istorii evraziistva [Activities of the "Trest" in the history of Eurasianism]. In *Globalnye protsessy v regionalnom izmerenii: opyt istorii i sovremennost [Global processes in the regional dimension: Historical experience and modernity]. Proceedings of the 9th International Scientific Congress and Exhibition* (Vol. 1, pp. 103-108). Novosibirsk, Russia: SGG. [In Russian].
  6. Faizulin, Ya. (2013). Yurko Tiutiunnyk i radianski orhany derzhbezpeky [Yuri Tyutyunnik and Soviet state security organs]. *Problemy Vychennia Istorii Ukrainskoi Revoliutsii 1917-1921 Rokiv, 9*, 269-305. [In Ukrainian].
  7. Filimonikhin, V. (2015, June). Spetsdilianka NKVS URSR (1937-1941) mistse taiemnoho pokhovannia zhertv masovykh politychnykh represii u 19, 20 kvartalakh Bykivnianskoho lisu mista Kyieva [Special section of the NKVD of the Ukrainian SSR (1937-1941), a place of secret burial of victims of mass political repressions in the 19th and 20th quarters of the Bykivnyansky forest in Kyiv]. In *History and current challenges unpunished crimes Soviet totalitarianism against the Church. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference, Kyiv* (pp. 94-111). Dnipropetrovsk, Ukraine: Porohy. [In Ukrainian].
  8. Shapoval, Yu., Prystaiko, V., & Zolotarov, V. (1997). *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: Osoby, fakty, dokumenty [Cheka-GPU-NKVD in Ukraine: Persons, facts, documents]*. Kyiv, Ukraine: Abrys. [In Ukrainian].

Руконис одержано 23.06.2023

Valerii FILIMONIKHIN, Scientific secretary of Bykivnia Graves National Historical and Memorial Reserve (Kyiv, Ukraine).

Biographical essay of the Mukalov family through the prism of archive-criminal cases of the OGPU-NKVD.

Aim of the work. The life and activities of Kyiv lawyers and their families in the early years of the Bolshevik regime have been little studied. This is especially true for the active participation of Kyiv lawyers in the struggle against the regime in the 1918-1920s. The purpose of the work is an attempt to reconstruct the life path of lawyers from the Kyiv Mukalov family based on the analysis of criminal cases fabricated against them by the OGPU-NKVD in 1927 and 1937, also other archival sources, memoirs and memoirs of contemporaries, works of historians. ***The research methodology*** is based on the principles of historicism, objectivity, as well as general historical methods – biographical, chronological, retrospective, prosographic, problem-thematic. ***Scientific novelty*** lies in the introduction into scientific circulation of previously unknown and little-known biographical information of lawyers from the Kyiv Mukalov family based on historical sources found. The main sources of scientific value in establishing the biographical information of the Kiev lawyers Mukalov are archival and criminal cases of the brothers Olexii and Georgy Mukalov, materials from foreign archives, memoirs of contemporaries, works of domestic and foreign historians. ***Conclusions.*** To restore the pages of the life path and activities of Kyiv lawyers in the 1920s-1930s materials of archival and criminal cases are of particular importance. The destruction by the NKVD of the personal archive of Olexiy Mukalov, the burning of his personal file of the Kiev defender, the destruction of archival documents of the Yurburo and the Yursektor of the Council of People's Commissars of the Ukrainian SSR in July 1941, which entered a new history under the name "archivocide", and the lack of information about members of his family required an expansion of the circle of search for biographical sources in foreign archives, memoirs and memoirs of participants, researches of historians. The discovered materials made it possible not only to reproduce the unknown pages of the biographies of Kyiv lawyers from the Mukalov family, but also to show their active struggle against the Bolshevik regime.

Key words: biography, Mukalov brothers, lawyer, defender, NKVD, family, OGPU, the "Trest".